

Albertas ROSINAS

DĖL ĮVARDŽIŲ *alvienas* RESP. *āliái vienas* KILMĖS

Įvardis *alvienas*, *elvienas* „kiekvienas“ vartojamas Mažvydo, Vilento, Vaišnorio, Kleino, Daukanto tekstuose, Volfenbiutelio postilėje ir kituose rašto paminkluose, pvz.: *Alwien s kerfchts tur palaubima* Mž 216, *Dūket tada alwienam kq fke-lat* Vench 39, plg. vns. vard. *al wienas* VlnE 41, *Buket tada padūti alwienam βmogifchkui Istatimui* Vench 39, *nog elwieno žodžio kurs isch nafru Diewo ischeit* MT XYII, *Elwienas, kurfai ischpažins mane* WP 14, *po tris griwinas gawome alwienas* Pgr 171₄, 324₃₁ ir kt. [žr. dar Būga, 1961, 429; LKŽ I 114]. Kalbamasis įvardis yra suaugtinis žodis, atsiradęs iš samplaikos **a/elia vienas* ar *aliai vienas*, plg.: *aliái vienas* Pg¹, *āliai vienas* Gs (LKŽ I 98).

Problematiška yra dėmens *al-* resp. *aliai* kilmė. Kai kurių tyrėjų bandymas *al-* resp. *aliai* kildinti iš slavų jungtuko *ale* „bet“ [žr. Endzelīns, 1980, 315; Fraenkel, 1962, 7] atrodo nekorektiškas, nes: 1) lietuvių kalboje nėra bendrumo įvardžių *°ale kas*, *°ale koks*, *°ale kuris*, *°ale katras*; lietuvių tarmėse bendrumo įvardžiai, turintys požymį „pasirenkamasis“, yra samplaikiniai įvardžiai, kurių pirmasis dėmuo yra arba *bet*, arba polonizmai *bile* (*bili*), *abi*, arba hibridai *abil*, *abet* [Rosinas, 1988, 226]; 2) lietuvių kalboje nesusiformavo bendrumo įvardžių, turinčių požymį „nepasirenkamasis“, iš samplaikų, kurių pirmasis dėmuo turėtų reikšmę „bet“; 3) bendrumo skaidomieji įvardžiai, turintys požymį „nepasirenkamasis“, lietuvių ir latvių kalbose (plg. liet. *kiekvienas*, (*j*)*iekvienas*, lat. *ikviens*) formavosi iš samplaikų, kurių pirmasis dėmuo **kieka*, **ieka* turėjo kvantorinių žodžių reikšmes „keli, keletas, keliolika, daugelis“ [žr. Rosinas, 1988, 194, 218].

Tiriant *al-* resp. *aliai* kilmę: 1) negalima jų atsieti nuo asmenvardžių su *Al-/El-*, plg.: liet. *Al-but*, *Al-girdas*, *Al-man(t)as*, *Al-vydas*, *Al-vilas*, *El-montas*, pr. *Al-garde* [žr. Būga, 1961, 397], *Al-gaude*, *Al-wide* [Trautmann, 1925, 12]; 2) reikia ieškoti šio kamieno atitikmenų kitų indoeuropiečių kalbų įvardžių sistemose.

Bandymų sieti kalbamųjų asmenvardžių *Al-/El-* su bendrumo įvardžių dėmeniu *aliai* lietuvių kalbotyroje jau būta [žr. Salys, 1933, 70; Kuzavinis, Savukynas, 1987, 64–65], tačiau tvirtesnio lingvistinio pagrindimo tuose darbuose nėra, nes nepaaiškinama

¹ Vietovardžių sutrumpinimai tokie pat kaip „Lietuvių kalbos žodyne“.

paties įvardžio etimologija. Pats bandymas asmenvardžių *Al-/El-* sieti su bendrumo įvardžių dėmeniu *al-* resp. *aliai* yra galimas, nes lietuvių kalboje yra asmenvardžių, kurių pirmasis dėmuo yra bendrumo įvardis, plg.: *Vismantas, Vīsgirda(s), Vīskanta(s)* ir kt. [žr. Kuzavinis, Savukynas, 1987, 378–380; LPŽ, 1989, 1232–1234] arba kvantorinis žodis *daug(ia)*, plg. *Daubaras, Daugirdas, Daugmantas, Daukantas* ir kt. Tačiau tokia prielaida galima tik įrodžius, kad bendrumo įvardžių dėmenys *al-* resp. *aliai* yra baltiškos kilmės ir seniau turėjo kvantorinę reikšmę „keli, keletas, keliolika, daūgelis“.

Lietuvių įvardį *aliai* K. Būga sieja su s. airių *uile* „ganz, jeder“ (kilusį iš kamieno *oljo*), got. *alls*, vok. *all* „all, jeder, ganz“ [Būga, 1961, 399], tačiau nieko nekalba apie *abvienas al-* kilmę. Ši K. Būgos prielaida neatrodo patikima: jai trūksta semantinio ir struktūrinio pagrindimo. Manoma, kad: 1) germanų **alla-* gali būti kilęs tiek iš **alna-*, tiek iš **ala-*, kurių pirminė reikšmė nėra aiški (žr. Kluge, 1989, 20); 2) **alla-* kilęs iš ide. šaknies **al-* „wachsen“ (EWD, 27; plg. Rosinas, 1988, 196), iš kurios pasidarytas indoeuropiečių dalyvis **alnos* „ausgewachsen, vollständig, komplett“, germanų prokalbėje dėl asimiliacijos virtęs **alla-* (žr. EWD, 27). Lietuvių *al-* veikiausiai sietinas ne su germanų kalbų minėtu įvardžiu, o su graikų ir lotynų kalbų deiktiniais *al-* šaknies įvardžiais.

Kai kuriose indoeuropiečių kalbose įvardis, turintis šaknį *al-*, yra ne kognicinis bendrumo įvardis, o deiktinis neidentifikuojamasis įvardis ir reiškia „kitas“, „kita“, plg.: lot. *alius* „kitas“ (< **aljos* [Tronskij, 1960, 206]), got. *aljīs* „ein anderer von mehreren“ [Braune, 1967, 152], gr. ἄλλο „kita“, ἄλλος „kitas“ [Tronskij, 1960, 206; Frisk, 1960, 76–77]. Senosios kalbos rodo, kad indoeuropiečių prokalbėje šaknies *al-* įvardis buvo deiktinis neidentifikuojamasis įvardis ir turėjo reikšmę „kitas“, „kita“. Antras dalykas, į kurį būtina atkreipti dėmesį, yra tas, kad indoeuropiečių kalbose tam tikruose kontekstuose deiktiniai neidentifikuojamieji įvardžiai gali gauti kognicinių egzistavimo įvardžių reikšmes. Tokių reikšmių turi ir lietuvių *kitas* bei latvių *cits*, plg. liet. *K i t a m intinka kelis koksai* BRR 249, *Ėjo žmonės (...), k i t a s ir dviratį apžergęs dūmė* Bpv 2, 491; (...) *svečiai skubėjo (...), k i t a s slinko iš sektyčios, ėjo trobon* BR 4, 290 ir lat. *C i t s sešas darba dienas nobrauc kā velns* ZK 87 ir kt. Deiktinis neidentifikuojamasis *al-* šaknies įvardis, pavyzdžiui, lotynų kalboje tam tikrose samplaikose yra gavęs kognicinio egzistavimo įvardžio reikšmę, plg.: *aliquot* „keletas, ne daug“, *aliquoties* „keletą sykių, ne kartą“.

Šie duomenys leidžia daryti prielaidą, kad baltai greta bevardės giminės egzistavimo įvardžio **keika* „keli, keletas, daugelis“ [Rosinas, 1988, 194–195] greičiausiai turėjo tos pačios reikšmės įvardinę samplaiką **a/el(a) ja* (→ **a/elja*), kuri susiformavo iš įvardžių **a/el(a)* „kita“ ir *ja* „tai“. Samplaikos, kurių antrasis dėmuo galėjo būti enklitinis *jo* kamieno įvardis, buvo būdingos rytų baltų kalbų besiformuojančiai įvardžių

sistemai, plg.: liet. *K í e k a j a* (← **kieka ja*) *gi vištos kiaušinių sudėjo?* Lel, *K í e k a i* (← *kiekaja*) *gi turi kiaušinių?* Ds, *tai* ← **ta ja*, lat. *veñis* „jis“ (← **vin(E) (j)is*) [Rosinas, 1988, 210] ir kt.

Samplaika **a/el(a) ja*, kaip ir rytų baltų samplaika **jei ka* (→ *(j)ieka* „keli, keletas, daugelis“), taip pat dūrinys **keika* > **kieka*, galėjo sudaryti junginius su skaičiuojamųjų daiktavardžių formomis, žyminčiomis vieną elementą, arba skaitvardžiu *vienas* + *skaičiuojamasis daiktavardis* ir įgyti reikšmę „kiekvienas“, plg.: *Išreikalavo āliai kapeiką* Gs, *Perpiauk aliai vieną bulbelę* Sdk ir *Jiek aguonos grūdą apžiūrėjo* Skr, *Jiekvieną grūdėlį su rinko* Skr, *Gan kiekdiena tur sawa warga* VlnE 120, (...) *kiekwienas rašbainikas netur amβina βiwata sawimpi fancza* VlnE 93 ir kt.

Turint galvoje formą *kiekaja* „kiek“ Lel (→ *kiekai* „kiek“ Ds), kuri galėjo atsirasti iš samplaikos **kieka ja*, būtų galima manyti, kad forma *aliai* taip pat yra išriedėjusi iš samplaikos **a/elia ja*. Tačiau, antra vertus, neturėtų būti atmesta galimybė, kad forma *aliai*, kuri turi emfatinę kirtį, yra atsiradusi iš **ālia* pagal bendrumorieveiksmio *visái* modelį, t. y. **ālia* → *aliái*. Manytina, kad senesnis kirčiavimas yra *āliai*, plg. *āliai* Gs.

Kad **alia -a* galėjo būti pakeistas *-ai* dėl analogijos su *visái*, rodytų (*kad*)-a tipo laikorieveiksmių galo morfo *-a* pakeitimas *-ai* pagal *amžinai* Bretkūno tekstuose. Kalbamuosiuose tekstuose greta bendrumorieveiksmio *wissada* BRR 141 ir jo priešpriešos *niekada* BRR 274 dažnai vartojamos formos su *-ai*, plg.: *wissadai* BRR 141, 171, 204, 236, 240, 245, 263, 274 ir *niekadai* BRR 192, 216, 248, 290 ir kt. Tokio pakitimo motyvacija galėjo būti *amžinai* ir *visada* semantinis tapatumas ir su juo susijęs poreikis artimos ar tapačios reikšmėsrieveiksmius apibendrinti su *-ai*, kuris būdingasrieveiksmių sistemai. Formai *visada* virtus *visadai* pagal *amžinai* galėjo rasti *niekadai*, *kadai*, *tadai*, plg.: *Nesa schus Eypcianis, kurius sche dieną regite, ius niekadai nebeischwisit amszinai* BRR 61.

Literatūra

- Braune W., 1967, Althochdeutsche Grammatik, Tübingen.
Būga K., 1961, Rinktiniai raštai, III, Vilnius.
Endzelins J., 1980, Darbu izlase, III, 2, Rīga.
Fraenkel E., 1962, Litauisches etymologisches Wörterbuch, Heidelberg.
Frisk H., 1960, Griechisches etymologisches Wörterbuch, I, Heidelberg.
Kluge F., 1989, Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache, Berlin–New York.
Kuzavinis K., Savukynas B., 1987, Lietuvių vardų kilmės žodynas, Vilnius.
Rosinas A., 1988, Baltų kalbų įvardžiai, Vilnius.
Salys A., 1933, Mūsų lietuviškieji vardai. – GK 69–74.
Trautmann R., 1925, Die altpreußischen Personennamen, Göttingen, 1925.
Tronskij, 1960 – И. М. Тронский, Историческая грамматика латинского языка, Москва, 1960.

Santrumpos

- Bpv – *J. Baltušis*, *Parduotos vasaros*, II, Vilnius, 1969.
BR – *J. Baltušis*, *Raštai*, IV, Vilnius, 1959.
BRR – *J. Bretkūnas*, *Rinktiniai raštai*, Vilnius, 1983.
EWD – *Etymologisches Wörterbuch des Deutschen*, A–L, Akademie Verlag, 1993.
LKŽ – *Lietuvių kalbos žodynas*, I, Vilnius, 1968.
LPŽ – *Lietuvių pavardžių žodynas*, A–K, Vilnius, 1985.
MŽ – *Mažvydas*, *Seniausieji lietuvių kalbos paminklai iki 1570 metams*, Kaunas, 1922.
Pgr – *Pirmoji lietuvių kalbos gramatika*, Vilnius, 1957.
Vench – *Enchiridion, Catechismus mafzas ... pergulditas per Baltramieju Willentha Plebona Karalauczuie ant Scheindama*, 1579.
VlnE – *Euangelias bei Epistolas ...*, Karalauczui, 1579.
ZK – *J. Ziedonis*, *Kurzemite*, Rīga, 1974.